УДК 94(477):314.156.5

Онишко Леся Володимирівна
кандидат історичних наук,
вчений секретар,
Національний музей історії України
(Київ, Україна)
lesya.onyshko@yahoo.com

Onyshko Lesia
candidate of historical sciences (PhD),
academic secretary,
National Museum of Ukrainian History
(Kyiv, Ukraine)

ПОШИРЕННЯ ІНФОРМАЦІЇ ПРО ГОЛОДОМОР У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ 1930-Х РОКІВ

SPREADING INFORMATION ABOUT THE HOLODOMOR IN THE FIRST HALF OF THE 1930s

Анотація
У статті зроблено спробу проаналізувати методи поширення інформації про Голодомор протягом 1932–1933 рр. Основними джерелами інформації про трагедію стали розповіді безпосередніх свідків, поодиноких іноземних журналістів та громадських діячів. Особливу увагу приділено висвітленню зусиль українців, які проживали поза межами Української соціалістичної радянської республіки (УСРР), спрямованих на донесення правди про терор голодом до світової громадськості та організацію допомоги голодуючим через міжнародні гуманітарні організації.
Ключові слова: Голодомор, інформація, УСРР, терор голодом, радянський період, СРСР.

Summary
An attempt to analyze the methods of spreading information about the Holodomor during 1932–1933 was made in the article. The main sources of the information about the tragedy were direct witnesses, some foreign journalists, and public figures. Article emphasizes the efforts of Ukrainians who were living outside the Ukrainian Soviet Social Republic (Ukrainian SSR) to put across the truth about the terror of hunger to the world community and organize international humanitarian aid to people suffering from hunger.
Key words*:* Holodomor, information, Ukrainian SSR, the terror of hunger, Soviet period, USSR.

Однією з найбільших катастроф у історії України першої пол. XX ст. вважається Голодомор 1932–1933 рр. – геноцид українського народу. Ця трагедія стала наслідком соціально-ідеологічної політики більшовицької влади, головною метою якої було упокорення українського народу як носія самостійницьких, державницьких ідей.

Сучасна історіографія з голодоморознавчої тематики налічує понад 20 тис. позицій. Проте й нині тривають дискусії щодо причин, механізмів та наслідків Голодомору. Одним із дискусійних залишається питання поінформованості тодішньої громадськості про масові випадки смертності внаслідок голоду та спричинені ним хвороби на території колишнього СРСР. Контраверсійність означеної проблематики зумовлена кількома факторами, зокрема браком колективної пам'яті, що є наслідком заходів радянської влади, яка забороняла будь-які згадки про Голодомор у СРСР. Лише після здобуття Україною незалежності стало можливим говорити про Голодомор та досліджувати його різні аспекти.

Іншим важливим фактором була відсутність теми Голодомору у парадигмі європейської та світової історії, що, своєю чергою, стало закономірним наслідком зусиль більшовицького керівництва у справі заперечення / приховування будь-якої інформації про рукотворний голод 1932–1933 рр.

Сучасний стан дослідження цього питання дає можливість проаналізувати джерела поширення інформації про масовий голод в УСРР у першій пол. 1930-х рр. та з'ясувати ступінь обізнаності широкої громадськості з обставинами катастрофи на території радянської України.

Одразу слід зазначити, що уряди іноземних держав отримували об'єктивні відомості про реальний стан речей через свої консульства в УСРР. Після проголошення в 1991 р. незалежності України, коли виникло зацікавлення нашою державою та її історичним минулим, були оприлюднені документи дипломатичних представництв Італії, Польщі, Німеччини, Великої Британії, Ватикану, які засвідчили обізнаність іноземних урядів щодо перебігу Голодомору 1932–1933 рр. Проте вони жодним чином, окрім, мабуть, Ватикану, не

намагалися вплинути на політику комуністичного режиму. Радше навпаки, отримана інформація ретельно приховувалася з огляду на політичну доцільність та не була предметом офіційних перемовин та обговорень у засобах масової інформації. Як зауважив британський рядянолог Р. Конквест, "…ганебним було не те, що вони виправдовували дії Рад, а те, що вони навіть чути про них не хотіли, що вони не бажали подивитися фактам в обличчя"[1].

Попри небажання офіційних західних кіл реагувати на факти масового терору голодом у СРСР, інформація про "голодову катастрофу" стала надбанням широкої громадськості. Перші згадки про важке становище в радянській Україні почали з'являтися в листах українців до родичів, які проживали на західноукраїнських землях. Здебільшого в таких зверненнях люди просили бодай якоїсь допомоги, бо "...нема сили, зовсім охляв, а є такі сусіди, що як сяде, то встати негоден"[2]. У Центральному державному історичному архіві України в м. Львів (далі – ЦДІАЛ України) збереглися листи громадян УСРР до родичів із Західної України, зокрема мешканця с. Андріївка Макіївського р-ну на Донбасі В. Тимчука до свого брата Івана, який жив у Турківському р-ні, із проханням надіслати продукти: "Я живу на старому місці. Але моє положення значно погіршало. Нічого не можна купити <…> Діти хворіли, зараз виздоровіли, їсти хочуть, а нічого їм дати. Не платять вже три місяці. Прохаю Вас вишліть мені пакунок 5 кіло (більше не можна: сала, або рижу, або муки). Не відкажіть, бо загрозливий стан. Я дістав вже туберкульоз, боюсь за дітей…"[3].

Безпосередніми носіями інформації про масовий неприродний голод 1932–1933 рр. були самі жертви, які у пошуках їжі покидали свої домівки та намагалися опинитися за межами СРСР. Перші згадки про біженців із УСРР з'явилися в західноукраїнській пресі ще в 1932 р. Сучасний український дослідник Я. Папуга, проаналізувавши популярні в Галичині та Волині періодичні видання 1930-х рр., з'ясував, що питання голоду у підрадянській Україні доволі часто було предметом дискусій на їхніх сторінках[4]. На поч. 1930-х рр. такими розповідями рясніли шпальти україномовних газет Галичини: "Діло", "Нова зоря", "Нове село", "За Україну", "Боротьба". Вони публікували інформацію про становище в УСРР, наводячи десятки свідчень біженців із Великої України, які розповідали про масове голодування населення.

Підтвердженням цього факту є дослідження директора Державного архіву Львівської області В. Куцинди та його заступника В. Клювака, в якому оприлюднено документи Державного архіву Львівської обл. за 1932–1933 рр. (матеріали галицької преси, інформаційні та аналітичні записки польської поліції), які засвідчують обізнаність західноукраїнської громадськості з великим голодом в УСРР[5].

Так, у газеті "Нова зоря" було вміщено інформацію про втікачів із Радянського Союзу. Якщо в 1931 р. кордон перетнуло 324 родини, то в 1932 р. лише за січень–березень – понад 359 родин. За словами втікачів, причиною переходу була "страшна нужда" в Україні[6].

Повідомлення про біженців зі Сходу України часто з'являлися в щоденній газеті "Діло" – друкованому органі Українського національно-демократичного об'єднання (далі – УНДО). Там, зокрема, було опубліковано статтю про чоловіка, який звернувся до офісу Народної Організації у Львові із проханням допомогти йому. Втікачем із Великої України був колишній член УГА і УНР. Наступного дня він зустрівся із членами товариства "Воля": "Його розповідь про пережиту біду робила гнітюче враження. Після виступу робітник С. Гриciняк вручив йому 5 злотих, Г. Андрієць теж 5 злотих і численні інші робітники клали свої гроші допомоги, а робітник М. Матвіїв взяв його ночувати додому"[7].

Важлива інформація про обізнаність тодішньої громадськості з подіями 1932–1933 рр. в УСРР представлена в колективній роботі дослідників із Тернопільської академії народного господарства. Ця праця розкриває активну позицію населення Галичини та Волині та їхні спроби допомогти "єдинокровним братам з Наддніпрянської України"[8].

Аналіз основних праць із означеного питання дозволяє припустити, що громадськість поза межами УСРР була доволі добре поінформована про масовий голод. Українці, які мешкали на території тодішньої Польщі,

1 *Конквест Р.* Жнива скорботи: радянська колективізація і Голодомор. – К., 1993. – С. 8.

2 Країна нужди і голодівки… Лист з Совітської України // Діло. – 1933. – 5 травня.

3 Центральний державний історичний архів України у м. Львові (далі – ЦДІАЛ України). – Ф. 359. – Оп. 1. – Спр. 442. – Арк. 1.

4 *Папуга Я.* Західна Україна і Голодомор 1932–1933 років: морально-політична і матеріальна допомога постраждалим. – Львів, 2008. – 248 с.

5 *Клювак В., Куцинда В.* Голгофа українського народу (До 70-річчя Голодомору в Україні 1932–33 років за матеріалами Державного архіву Львівської області). – Львів, 2003. – 22 с.; *Клювак В., Куцинда В.* Голгофа українського народу: До 75-ї річниці Голодомору в Україні 1932–1933 років. За матеріалами Державного архіву Львівської області. – Львів, 2008. – 264 с.

6 Нова зоря. – 1932. – 16 червня.

7 Не погасне біль Голодомору. – Тернопіль, 2007. – С. 35–36.

8 Чорна тінь голодомору 1932–1933 років над Тернопіллям: Книга пам'яті. – Тернопіль, 2003. – 292 с.

намагалися організувати допомогу голодуючим та привернути до трагедії увагу міжнародної спільноти. Влітку 1933 р., коли кількість жертв вже налічувалася мільйонами, був створений Комітет допомоги голодуючим. У місцевій пресі описували голод, а українські політики у Польщі організовували демонстрації та протести[9]. Проте радянська контрпропаганда докладала надмірні зусилля, аби спростувати будь-яку інформацію про Голодомор. На думку Р. Конквеста, заперечення Голодомору стало першим показовим прикладом застосування радянською владою "технології" того, що А. Гітлер назвав "великою брехнею", – тобто безапеляційне заперечення очевидних фактів із домішками певної кількості "позитивного фальшу"[10].

Питання масового голоду в СРСР активно висвітлювалося і в західноєвропейській та північноамериканській пресі. Це стало можливим завдяки зусиллям як української діаспори, так і окремих журналістів-міжнародників, які волею долі стали свідками української трагедії.

Однією з перших, хто був випроваджений із СРСР за об'єктивні репортажі про радянську дійсність, стала канадська журналістка єврейського походження Р. Клайман (Rea Clyman, 1904–1981) – кореспондентка щоденної газети в Торонто "The Evening Telegram". Її вислали із СРСР за звинуваченням у публікації наклепницьких статей про СРСР згідно ухваленого 17 вересня 1932 р. рішення Політбюро. Долю цієї журналістки дослідив канадський історик українського походження Я. Балан[11]. На основі його дослідження режисер і продюсер А. Ткач створив фільм "Голод до правди".

Молода канадська журналістка влітку 1932 р. разом із двома американками наважилася на кількатижневу подорож Східною Україною, Північним Кавказом та Грузією. Мандруючи, жінки мали змогу на власні очі побачити жалюгідну радянську дійсність, пригнобленість та масовий голод у селах УСРР та переконатися в тому, що офіційні оцінки першої п'ятирічки різко контрастували із реальністю. Свої враження від побаченого Р. Клайман описала в низці репортажів, які були оприлюднені в торонтській "The Evening Telegram". В одній із своїх заміток, опублікованих у англомовних газетах, вона навела уривок розмови з українськими мешканцями с. Ізюмка, ймовірно, Донецької обл., які прохали її передати петицію до Москви у Кремль із інформацією про голод та повну відсутність хліба: "Ми хороші, працелюбні селяни, лояльні до радянської влади, проте у нас відібрали землю. Тепер ми у колгоспі, але ми не отримуємо зерна. Усе: земля, корови, коні – усе у нас відібрали. Ми не маємо що їсти. Наші діти змушені були їсти траву минулої весни"[12]. Після почутого й побаченого Р. Клайман вирішила викрити факти масового голоду не лише в Москві, а й у міжнародній пресі, аби світ дізнався правду.

Після депортації із СРСР журналістка підготувала спогади про побачене, поділені на 21 частину й 8.05.–9.06.1933 опубліковані в газеті "Toronto Telegraph". Розуміючи, що їй більше ніколи не дозволять побувати в Радянському Союзі, Р. Клайман сміливо й відверто описувала радянську дійсність та звірства людиноненависницького тоталітарного режиму. У своїх спогадах вона викривала брехливі заяви кремлівської верхівки про побудову багатого й сучасного суспільства загальної рівності, описуючи непривабливу радянську дійсність – жахіття колективізації, голодних людей, масову смертність та збезлюднілі українські села.

Р. Клайман була не єдиною іноземною журналісткою, яка наважилася на подорож Радянським Союзом. Канадський інститут українських студій у 2012 р. підготував оригінальний довідник з історії Голодомору "The Holodomor Reader: a sourcebook on the Famine of 1932–1933 in Ukraine"[13], в якому вміщено інформацію, протягом першої пол. 1930-х рр. опубліковану іноземними журналістами в різних закордонних виданнях.

Одним із найобізнаніших західних журналістів, який оприлюднював матеріали про радянську "тиху" війну із селянами в Україні, був М. Маґґеридж (Malcolm Muggeridge, 1903–1990) – англійський журналіст і письменник, який спеціалізувався на висвітленні подій у Радянському Союзі. Під час Голодомору він працював московським кореспондентом англійської газети "Manchester Guardian". За переконаннями соціаліст, журналіст тривалий час належав до симпатиків СРСР. Дружиною М. Маґґеріджа була племінниця Сіднея та Беатриси Вербб, відомих західних інтелектуалів, які активно підтримували соціалістичні експерименти в СРСР. На поч. 1930-х рр. М. Маґґерідж разом із дружиною виїхав до Москви, як сам згодом стверджував, із наміром залишитися жити в СРСР. Однак радянська дійсність жорстоко розчарувала британця. На поч. 1933 р. М. Маґґерідж інкогніто подорожував Україною та Північним Кавказом. Повернувшись на батьківщину, в останній декаді березня 1933 р. М. Маґґерідж опублікував у "Munchester Guardian" 3 статті. В одній із них – "Війна совєтів проти селян" – він описав жахливе становище, в якому опинилися люди, залишені без хліба. Особливо трагічною була ситуація на Північному Кавказі та районах України: "По один бік – мільйони селян, голодних, часто опухлих від голоду; по другий бік – солдати, працівники ДПУ, що виконують інструкції диктатури пролетаріату. Вони

9 *Папуга Я.* Західна Україна і Голодомор 1932–1933 років... – С. 70–82.

10 *Конквест Р.* Жнива скорботи: радянська колективізація і Голодомор... – С. 339.

11 *Балан Я.* Репортажі Рія Клайман з подорожі по Східній Україні і Кубані наприкінці літа 1932 р. / [Ел. ресурс]. – Режим доступу: http://uamoderna.com/shafka-dok/balan-rhea-clyman-holodomor (дата звернення: 15.04.18). – Назва з екрана.

12 Tell the Kremlin // *Балан Я.* Репортажі Рія Клайман з подорожі по Східній Україні і Кубані наприкінці літа 1932 р…

13 The Holodomor reader: a sourcebook on Famine of 1932–1933 in Ukraine. – Edmonton;Toronto, 2012. – 386 p.

пройшли по країні, як сарана, забираючи все їстівне. Вони розстріляли й депортували тисячі селян, іноді цілі села. Вони обернули найродючішу у світі землю на сумну пустелю"[14].

У висновках згаданої публікації М. Маґґеріджа констатував: якщо представники влади досягнуть успіхів, це стане своєрідним закріпаченням селян; якщо ж зазнають поразки – це ознаменує кінець диктатури пролетаріату.

Однак статті М. Маґґеріджа, не надто популярного серед читачів, який спочатку публікувався під псевдонімом, не викликали значного суспільного резонансу.

30 березня 1933 р. "Munchester Guardian" надрукувала статтю "Голод у Росії. Розповідь англійця. Що він побачив подорожуючи", автором якої був доволі відомий журналіст та колишній секретар Д. Ллойда-Джорджа, валлієць за походження, Ґ. Джонс (Gareth Jones, 1905–1935), якому вдалося взяти інтерв'ю в А. Гітлера та Б. Муссоліні. На поч. березня 1933 р. він подорожував Росією та Україною. В українських селах журналіст чув одні й ті ж оповіді: "У нас немає хліба уже протягом двох місяців. Багато помирає з голоду"[15].

30 березня 1933 р. Ґ. Джонс повернувся до Берліна, де розповів про побачене на прес-конференції, організованій, на думку А. Еплбаум, за сприяння німецького журналіста П. Шеффера, якого депортували із СРСР у 1929 р. Інтерв'ю Ґ Джонса було надруковане у багатьох іноземних виданнях, зокрема англійських та американських.

У своїх публікаціях він твердив, що масштаби голоду 1933 р. можна порівнювати з голодом 1921–1923 рр., тобто йдеться про мільйони голодуючих. За оприлюднення інформації про голодний мор в СРСР радянський Комітет закордонних справ оголосив Ґ. Джонса персоною нон-ґрата. За два роки під час журналістської мандрівки Близьким Сходом його було викрадено та вбито. Як з'ясували сучасні дослідники, до викрадення Ґ. Джонса були причетні агенти Комінтерну. Напевно, смерть журналіста стала помстою радянських спецслужб за сміливе оприлюднення правди про масовий голод у радянській Україні.

Ще одним джерелом поширення інформації про Голодомор були свідчення фахівців, переважно німецьких інженерів, які легально працювали в СРСР, а після 1933 р. намагалися виїхати з Радянського Союзу. Повернувшись на батьківщину, вони розповідали про побачене й доволі активно обговорювали продовольчу катастрофу. Свідчення цих людей передруковували галицькі періодичні видання. Зокрема, в газеті "Нова зоря" було вміщено статтю, в якій йшлося про те, що чимало фахівців, які раніше зі симпатією ставилися до СРСР, зокрема й німецькі комуністи, нині вже бажали виїхати на батьківщину[16].

Повернувшись до Німеччини, вони організували надання допомоги постраждалим радянським громадянам німецької національності. Німецька організація "Фольксбунд", яка допомагала співвітчизникам за кордоном, провела у Берліні прес-конференцію, присвячену ситуації в СРСР. Ініціатори заходу намагалися об'єктивно описувати політику Москви, що призвела до трагедії, акцентували увагу на становищі німців у Радянському Союзі. За твердженням представників "Фольксбунду", саме їхні земляки найбільше постраждали унаслідок комуністичних експериментів на селі. На прес-конференції виступив професор університету в Чикаго Р. Селлет і повідомив про виселення до Сибіру 70 тис. заможних німецьких селян та про смерть від голоду мільйонів радянських громадян. Американський фахівець зробив досить песимістичні прогнози щодо розвитку подій у СРСР, висловивши припущення щодо нових жертв голоду. Керівники "Фольксбунду" пообіцяли вжити заходів для організації допомоги радянським німцям і провести найближчим часом масові акції протесту[17]. Невдовзі у Берліні та Мюнхені відбулися численні демонстрації проти людиноненависницької політики Москви. У столиці Німеччини було організовано виставку листів, що надійшли з територій, охоплених голодом і де німецька організація "Bruder in Not" ("Брати у скруті") збирала кошти для голодуючих. До порятунку постраждалих долучилися і німецькі державні установи. Зокрема, в "Новій зорі" згадувалося, що пожертви зробили президент П. Гінденбург і канцлер А. Гітлер[18].

Трагедію в радянській Україні не оминула увагою і французька преса. Під рубрикою "Голод в Україні" почали виходити публікації з викриттям практики радянського терору голодом. Особливо активною була кореспондентка паризької газети "Le Matin" С. Бертіллон (Suzanne Bertillon, 1891–1980) – племінниця відомого французького кримінолога А. Бартіллона й авторка низки книг та науково-популярних розвідок. Вона поставила собі за мету демаскувати кривавий сталінський режим. "Саме щоб знищити усі іредентні елементи, радянський уряд, у надії повністю винищити весь народ, який не має за собою жодної провини, крім прагнення до волі, планомірно організував жахливий голод"[19].

Часопис "Le Matin" розмістив на своїх сторінках розповідь американської громадянки українського

14 The Holodomor reader: a sourcebook on Famine of 1932–1933 in Ukraine... – P. 108–109.

15 *Applebaum A*. Red Famine: Stalin's War on Ukraine. – New York, 2017. – P. 319.

16 Нова зоря. – 1933 – 18 травня.

17 Нова зоря. – 1933 – 20 липня.

18 Нова зоря. – 1933 – 13 серпня.

19 The Holodomor reader: a sourcebook on Famine of 1932–1933 in Ukraine… – P. 114.

походження М. Стебало (Martha Stebalo), яка зі своїм чоловіком відвідала родину в місцевості, охопленій голодом. Її детальні свідчення, опубліковані в західній пресі, переклали й передрукували львівські часописи "Діло", "Громадський голос" та "Свобода"[20].

Активно висвітлювали трагедію голоду в УСРР й інші французькі друковані видання. Журналіст газети "Le Petit Marseillais" Р. де Боплян (Robert de Beauplan, 1882–1951) писав, що громадськість стурбована відомостями про спустошливий голод в Україні, де обезлюдніли цілі села. "Очевидно, що цей голодний мор виник через бажання Советів, які намагаються таким способом покарати Україну за її тривалий національний опір. Історія України й червоного терору, який там лютує, належить до найсумніших..."[21].

Щоб відвернути увагу світової громадськості від подій голоду, у березні 1933 р. радянські спецслужби заарештували за звинуваченням у промисловому шпигунстві групу британських інженерів, які працювали в СРСР. Звинувачення було абсолютно безпідставне, позаяк технологічно більшовицький режим суттєво відставав від країн Заходу й сам постійно закуповував або викрадав патентну інформацію за кордоном. На деякий час західна преса сконцентрувалася на висвітленні долі заарештованих британців, що відвернуло увагу від Голодомору. Московський кореспондент "United Press International" Ю. Лайонс (Eugene Lyons, 1898–1985) у спогадах описав зустріч західних журналістів у Москві, які хотіли отримати акредитацію на процесі над британськими інженерами, з радянським цензором К. Уманським, яка відбулася наприкінці березня 1933 р. в готельному номері Ю. Лайонса. Під час цієї зустрічі цензор домовився із західними журналістами про те, що за дозвіл бути присутніми на процесі інженерів репортери не писатимуть про голод[22].

Висвітлювали питання масового голоду на українських землях у складі СРСР й інші закордонні друковані видання. Серед американської преси особливо популярною була газета "New York Times". Один із її московських кореспондентів, В. Дюранті, перебуваючи на службі радянського режиму, опублікував низку статей, метою яких було заперечення фактів масової смертності від голоду. 31 березня 1933 р. він надрукував допис під промовистим заголовком "Росіяни голодують, але не вмирають з голоду". У статті журналіст, зокрема, писав: "Насправді немає ні голоду, ні голодних смертей, але вельми поширені випадки смерті від хвороб, викликаних недоїданням <...> Якщо через кліматичні умови врожай пропаде, як це було в 1921 році, Росії справді загрожуватиме голод. Якщо ні – теперішні труднощі швидко забудуться"[23].

У 1932 р. В. Дюранті відзначили престижною Пулітцерівською премією. Він був єдиним із західних журналістів, хто зміг у той час взяти інтерв'ю у Й. Сталіна. За особистим переконаннями В. Дюранті був симпатиком комуністичних ідей, і хоча, як твердили його знайомі, знав реальний стан речей про голод у СРСР, вважав недоцільним для міжнародного комуністичного руху викривати злочинні дії радянського керівництва. Як журналіст заявляв у вузькому колі, така інформація була б на користь ультраправим силам у Західній Європі та США, яким він не симпатизував. У приватній розмові із працівником британського посольства в Москві В. Стренджем 26 вересня 1933 р. В. Дюранті сказав, що населення України внаслідок голоду скоротилося на 4–5 млн осіб, а загальна кількість померлих від голоду в СРСР перевищила 10 млн людей. Британський дипломат записав цю інформацію та передав до Лондона, завдяки чому повідомлення про особисту обізнаність В. Дюранті з реальним станом справ в Україні було зафіксоване документально"[24].

Вплив В. Дюранті на приховування правди про масовий голод в СРСР намагався з'ясувати американський дослідник Дж. Мейс: ймовірно, журналіст відігравав роль напівофіційного речника Радянського Союзу зі зв'язків із громадськістю і представляв у пресі не власні спостереження, а офіційну позицію радянського уряду. Зацікавлений у налагоджені відносин із СРСР, тодішній американський президент Т. Рузвельт прислухався до висловлювань В. Дюранті. Журналіст був переконаний, що громадська думка США не повинна зазнати негативного впливу напередодні офіційної зустрічі Т. Рузвельта із представником СРСР М. Литвиновим. Він вважав, що встановлення дипломатичних відносин між Сполученими Штатами й Радянським Союзом є вкрай необхідним, а оприлюднення достовірної інформації про масовий голод могло б стати каменем спотикання,

20 *Папуга Я.* Ставлення Заходу до Голодомору 1932–1933 років (за матеріалами львівської преси // Україна-Польща: історична спадщина і суспільна свідомість. – Львів, 2010. – 2011. – Вип. 3–4. – С. 65.

21 *Жуковський А.* Тогочасна франкомовна преса про голод на Україні 1932–1933 // Сучасність. – 1983. – Ч. 10. – С. 43–48; Голод в Україні у першій половині XX століття: причини та наслідки (1921–1923, 1932–1933, 1946–1947). – К., 2013. – 364 с.

22 *Козицький А.* Геноцид та політика масового винищення цивільного населення у XX ст. (причини, особливості, наслідки). – Львів, 2012. – С.173.

23 *Crowl J.* Angels in Stalin's paradise: Western Reporters in Soviet Rassia, 1917 to 1937, a case Study of Louis Fisher and Walter Duranty. – Washington, 1982. – P. 150–152.

24 Посольство США в Парижі, "Доповідна записка про зауваження містера Волтера Дюранті", 8 грудня 1933 р., с. 2 // Великий голод в Україні 1932–1933. У IV томах. Звіт Конгресово-президентської Комісії США з дослідження Великого голоду 1932–1933 рр. в Україні. – К., 2008. – С. 223.

який слід усунути[25].

Розголосу у пресі набула подорож до СРСР лідера французьких лівих, колишнього мера м. Ліон Е. Ерріо, який наприкін. серпня – у вересні 1933 р. прибув до УСРР пароплавом через Середземне та Чорне моря та в межах візиту відвідував різні міста й села. Зокрема, Е. Ерріо побував у колгоспі "Червоний промінь" у селі (тепер місті) Біляївка під Одесою. Організовуючи зустріч для гостя із Франції, в сільську місцевість привезли працівників державної безпеки та членів їхніх родин, які грали роль "ситих колгоспників". У Біляївці французові показали повні комори хліба й повідомили, що на один трудодень колгоспник отримує 15 кг хліба, а також овочі та фрукти. В Одесі для Е. Ерріо влаштували розкішний обід і вечерю, після якої подарували 12 українських сорочок та вишиті рушники. Німецький консул у Одесі Ф. Рот, який був свідком візиту французького політика, відзначив у річному звіті до Берліна неспростовний факт, що Е. Ерріо від початку мав намір дозволити себе обдурити.

Спостереження про візит Е. Ерріо у своєму звіті описав і німецький консул у Києві А. Хенке. Він змалював "генеральну репетицію за участі двірників" напередодні приїзду до Києва французького політика, метушню одягнених у білий одяг людей, які снували з пакунками хліба, прибирання вулиць від трупів та численних безпритульних. Емоційне захоплення Е. Ерріо "більшовицькими досягненнями в Україні", на думку консула, було "смішним на тлі реального стану справ"[26].

Повернувшись до Франції, Е. Ерріо на прес-конференції заявив: "Якщо твердять, що Україна спустошена голодом, дозвольте мені знизати плечима". Паризька газета "Le Figaro" 16 жовтня 1933 р. вмістила критичний матеріал під назвою "Голод в Україні", в якому оптимістичні оцінки радянської дійсності, які зробив Е. Ерріо, піддавалися сумніву. Матеріал було підготовлено на підставі інтерв'ю представника уряду Української Народної Республіки О. Шульгина. "Він просив, щоб йому показали поля, які найбільше постраждали. Натомість йому цинічно показували зразкові ділянки, призначені для туристів і змусили захоплюватися побаченим. Він повинен був розкрити правду, побачити справжній стан речей і викрити брехню. Адже особи, які супроводжували його, бачили при дорозі вузли з пожитками, трупи померлих від голоду людей. Він повинен був здогадатися, що голод було організовано, заплановано, що народ було принесено в жертву радянські дійсності", – наголосив О. Шульгин[27].

Поширення інформації у пресі та за кордоном про масовий голод в УСРР спонукало західноукраїнських політичних діячів до активних дій. З ініціативи Української Парламентарної Репрезентації (УПР) 25 липня 1933 р. у Львові був створений Український Громадянський (Горожанський) Комітет Рятунку Страждальної України (далі – УГКРУ). Його очолив лідер УНДО Д. Левицький. Діяльність комітету є одним зі свідчень якісної організації громадського руху й править за яскравий приклад здатності українців до самоорганізації. Аналіз його діяльності та історія організації допомоги постраждалим від голоду "братам-наддніпрянцям" може стати темою окремої статті. В контексті аналізу поширення інформації про Голодомор важливо відзначити те, що протягом короткого періоду у великих населених пунктах Західної України і в середовищі української еміграції за кордоном було організовано збір коштів, одягу, їжі для голодуючих. Одночасно розповсюджувалася інформація про справжній стан справ у радянській Україні.

Активну роль у поширенні інформації про масовий голод відіграла й Українська Греко-Католицька Церква на чолі з митрополитом А. Шептицьким. За підписом митрополита та греко-католицьких єпископів було оприлюднене в жовтні 1933 р. "Послання українського греко-католицького Єпископату до всіх людей доброї волі" із проханням організувати збір коштів. Підтримали акції допомоги голодуючим й молодіжні осередки. В містах після богослужінь можна було бачити молодих людей – хлопця і дівчину, які збирали пожертви: хлопець тримав "карнавку" – скриньку для грошей, а дівчина – кошик із квітами або банти із синьо-жовтими стрічками, які вручала тим, хто кидав гроші у скриньку.

Проведення українцями масових протестних заходів мало на меті привернути увагу світової громадськості, аби спільними зусиллями організувати масштабну допомогу голодуючим, як це було зроблено в 1921–1923 рр. Йдеться про спроби членів УГКРУ, представників УГКЦ, відомих українських громадсько-політичних діячів у еміграції достукатися до країн – членів Ліги Націй, щодо катастрофи в радянській Україні[28].

Із цією метою було прийняте рішення заручитися підтримкою впливових європейських діячів. На засіданні IX Конгресу національних меншин у Женеві були присутні делегації українців із Польщі (З. Пеленський) та Румунії (В. Залозецький та Ю. Сербинюк), які намагалися використати форум Конгресу для розповсюдження інформації про "голодову катастрофу" в УСРР. За сприяння генерального секретаря Конгресу Е. Амменде 16 вересня 1933 р. відбулося обговорення ситуації в УСРР. Активна позиція З. Пеленського, який входив до

25 Великий голод в Україні… – С. 233–234.

26 *Hencke A.* Erinnerungen als Deutscher Konsul in Kiew in der Jahren 1933–1936: mit einer Vorbemerkung von Georg Stadtmuller. – Munchen, 1979. – 72 s.

27 Упокорення голодом. Збірник документів. – К., 1993. – С. 120.

28 *Онишко Л.* Реакція Західної України на Голодомор // Український визвольний рух. – Львів, 2011. – С. 288.

президії Конгресу, та палка промова М. Рудницької, яка засудила політику Москви й негативно оцінила позицію Заходу щодо українського питання, посприяли ухваленню резолюції. В ній, зокрема, йшлося про необхідність підтримати голодуючих у СРСР та надіслати подання голові Ради Ліги Націй[29].

Делегація, до якої увійшли представники УГКРУ, домоглася розгляду справи про голод в УСРР на засіданні Ради Ліги Націй 29 вересня 1933 р. І хоча Президент Ради Ліги Націй, прем'єр-міністр Норвегії Й. Л. Мовінкел доклав чимало зусиль, щоб допомогти голодуючим, більшість членів Ради вважала, що справа допомоги радянській Україні не входить до сфери компетенції цієї міжнародної організації. Як слушно зауважила заступник голови УГКРУ й голова "Союзу українок" М. Рудницька, "…Ліга Націй, під претекстом процесуальних перешкод, по-пилатівськи обмила свої руки. Все ж трагедія українського народу була, бодай протягом одного засідання в центрі уваги офіціального міжнародного світу"[30].

Приводом до активного обговорення питання голоду в СРСР восени 1933 р. в засобах масової інформації стала діяльність австрійського кардинала Т. Інніцера, який з метою організування міжнародної допомоги постраждалим від голоду громадянам УСРР ініціював скликання 16–17 грудня 1933 р. Міжнародної міжконфесійної конференції у Відні. Результатом заходу став заклик до міжнародних гуманітарних установ, насамперед Міжнародного Червоного Хреста (МЧХ), вжити всіх заходів для порятунку постраждалих.

Представники МЧХ підготували офіційний лист із пропозицією про допомогу. У відповідь із Москви надійшло запевнення, що жодного голоду на території радянської України й Північного Кавказу немає, а тому будь-яка акція допомоги є зайвою.

Така позиція Радянського Союзу спонукала МЧХ утриматися від подальших кроків. У листі голови Секретаріату швейцарського Червоного хреста п. Е. Клузо до генерального секретаря Червоного Хреста Австрії д-ра Штайнера містилася відверта заява про неможливість організувати допомогу голодуючим СРСР з огляду на те, що на це немає дозволу радянського уряду. В листі, зокрема, йшлося: "Таким чином, Міжнародний Червоний Хрест залишається в розпорядженні осіб та окремих спільнот, які забажають надіслати індивідуальну допомогу в СРСР, але жодним чином не розглядатиме можливість проведення всезагальної акції допомоги"[31].

Ще одним приводом до широкого висвітлення у пресі терору голодом в УСРР стало вбивство 22 жовтня 1933 р. у Львові представника консульства СРСР молодим членом Організації українських націоналістів (далі – ОУН) М. Лемиком. Керівництво Крайової екзекутиви ОУН вважало збори, віча, інші акти недостатнім засобом висловлення протесту. Як доповнення до протестних акцій, було вирішено здійснити замах на представника радянського консульства у Львові. Слід підкреслити, що більшість засобів масової інформації доволі прихильно поставилася до вчинку молодого українського націоналіста, представленого як бойовий протест українського народу проти поневолення Великої України більшовицькою Москвою та винищування українського народу спланованим Голодомором[32].

Аналіз представлених джерел та літератури дає можливість стверджувати, що тодішня світова громадськість була досить широко поінформована про події масового голоду на території УСРР. У засобах масової інформації активно висвітлювалося важке становище українців, які зуміли перетнути кордон і перебратися на Захід, публікувалися заклики із проханнями про підтримку акцій допомоги, діяльність Українського Громадського Комітету Рятунку України та інших, звернення до авторитетних міжнародних організацій, зокрема Ради Ліги Націй, МЧХ. Попри активну позицію низки незалежних західних журналістів (Р. Клайман, М. Маґґеріджа, Ґ. Джонса та ін.), представників духовенства, окремих політиків, тогочасне світове товариство доволі пасивно відреагувало на трагічні події в УСРР.

Активну позицію у справі допомоги голодуючим займали українці, які проживали поза межами СРСР. Влітку 1933 р. розгорнув свою діяльність УГКРУ на чолі з К. Левицьким. Протягом короткого періоду завдяки консолідації представників українських організацій у країнах Західної Європи та Америки було проведено значну роботу із залучення впливових міжнародних установ до організації широкомасштабної міжнародної допомоги. "Аналіз акції в користь голодної України на міжнародному терені вчить нас наглядно одного: чого може доконати збірне зусилля українського громадянства, коли до праці стають усі – без ріжниці політичних поглядів і без огляду на партійні противенства"[33].

Перешкодами в розгортанні міжнародної допомоги голодуючим стала офіційна позиція Кремля, активна діяльність радянської контрпропаганди в конструюванні міфу про відсутність голоду в СРСР, а також зусилля офіційної Москви у приховуванні правди. Наприклад, під час Голодомору з одеського порту демонстративно відправляли за кордон тони борошна в мішках із написами: "Излишки УССР". Водночас із УСРР до Польщі

29 *Жук А.* Рятункова акція для Великої України. – Львів, 1933. – С. 30–32.

30 *Рудницька М.* Боротьба за правду про великий голод // Мілена Рудницька: статті, листи, документи. – Львів., 1998. – С. 429.

31 Archives centrales de la Internationale Croix-Rouge (ACICR B CR). – Doc. 203.

32 ЦДІАЛ України. – Ф. 359. – Оп. 1. – Спр. 365. – Арк. 2.

33 *Рудницька М.* Акція рятунку голодної України на міжнародному терені // Діло. – 1934. –Ч. 5. – 7 січня. – С. 8.

ринув потік дешевого краму та продуктів. Влітку 1933 р. із Шепетівки через кордон до Здолбунова прибуло 25 вагонів української пшениці і 3 вагони гусей, яких продавали за демпінговими цінами. Тоді ж у Польщі українськими буряками, які були дуже дешеві, годували свиней[34].

Наведені факти дають підставу стверджувати, що попри розповсюдження інформації про Голодомор, поінформованість західних урядів, питання допомоги не стояло на порядку денному світового співтовариства. Радше навпаки – вважалося внутрішньою справою радянської держави. Така позиція засвідчує незрілість тогочасного суспільства, подільність відповідно до політичних уподобань та дотримання принципів політичної доцільності та подвійних стандартів.

Такі твердження наводять на думку про важливість дотримання демократичних принципів та загальнолюдських прав. Адже подальше розгортання історичних подій засвідчили хибність обраної позиції, яка призвела до ще більших трагедій. Нині, з погляду людини XXI ст., хотілося б наголосити на важливості консолідації міжнародної спільноти у відстоюванні правди про Голодомор 1932–1933 рр. – геноцид українського народу, та закликати всесвітнє співтовариство та "сильних світу сього" уникати подвійних стандартів у відстоюванні справедливості.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. *Applebaum A*. Red Famine: Stalin's War on Ukraine. – New York: Allen Lane an imprint of Penguin books, 2017. – 482 p.

2. Archives centrales de la Internationale Croix-Rouge (ACICR B CR). – Doc. 203.

3. *Балан Я.* Репортажі Рія Клайман з подорожі по Східній Україні і Кубані наприкінці літа 1932 р. / [Електронний ресурс]: Україна модерна: Міжнародний інтелектуальний часопис. – Режим доступу: http://uamoderna.com/shafka-dok/balan-rhea-clyman-holodomor (дата звернення: 15.04.18). – Назва з екрана.

4. Голодомор 1932–33 рр. // Упоряд. Н. Дзюбенко-Мейс. – Київ: Міжнародний Фонд "Україна 3000", 2003. – 48 с.

5. *Жук А.* Рятункова акція для Великої України. – Львів: Накладом укр. громад. ком. рятунку України, 1933. – 80 с.

6. *Жуковський А.* Тогочасна франкомовна преса про голод на Україні 1932–1933 // Сучасність (Мюнхен). – 1983. – Ч. 10. – С. 43–48.

7. *Клювак В., Куцинда В.* Голгофа українського народу (До 70-річчя Голодомору в Україні 1932–33 років за матеріалами Державного архіву Львівської області). – Львів, 2003. – 22 с.

8. *Клювак В., Куцинда В.* Голгофа українського народу: До 75-ї річниці Голодомору в Україні 1932–1933 років. За матеріалами Державного архіву Львівської області. Збірник документів. Видання друге, доповнене – Львів, 2008. – 264 с.

9. *Козицький А.* Геноцид та політика масового винищення цивільного населення у XX ст. (причини, особливості, наслідки): Навч. посіб. для студентів вищих навчальних закладів. – Львів: Літопис, 2012. – 608 с.

10. *Конквест Р.* Жнива скорботи: радянська колективізація і Голодомор. – Київ: Либідь, 1993. – 383 с. - ISBN 5-325-00461-1.

11. Країна нужди і голодівки… Лист з Совітської України // Діло. – 1933. – 5 травня.

12. *Лазарович М., Николин М*. Не погасне біль голодомору. – Тернопіль: Новий колір, 2007. – 224 с.

13. Нова зоря. – 1933 – 18 травня.

14. Нова зоря. – 1932. – 16 червня.

15. Нова зоря. – 1933 – 20 липня.

16. Нова зоря. – 1933 – 13 серпня.

17. *Онишко Л.* Реакція Західної України на Голодомор // Український визвольний рух. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, Центр дослідження визвольного руху, 2011. – С. 278–289.

18. *Папуга Я.* Західна Україна і Голодомор 1932–1933 років: морально-політична і матеріальна допомога постраждалим. – Львів: Астролябія, 2008. – 248 с.

19. *Папуга Я.* Ставлення Заходу до Голодомору 1932–1933 років (за матеріалами львівської преси // Україна-Польща: історична спадщина і суспільна свідомість / Національна академія наук України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. – Львів, 2010–2011. – Вип. 3–4. – С. 56–85.

20. Посольство США в Парижі, "Доповідна записка про зауваження містера Волтера Дюранті", 8 грудня 1933 р., с. 2 // Великий голод в Україні 1932–1933. У IV томах. Звіт Конгресово-президентської Комісії США з дослідження Великого голоду 1932–1933 рр. в Україні / Упоряд. Джеймс Мейс. – Київ: ВД "Києво-Могилянська

34 Голодомор 1932–33 рр. – К., 2003. – С. 11.

академія", 2008. – С. 223.

21. *Рудницька М.* Боротьба за правду про великий голод // Мілена Рудницька: статті, листи, документи / Упоряд. Дядюк М. – Львів, 1998. – С. 380–433.

22. *Рудницька М.* Акція рятунку голодної України на міжнародному терені // Діло. – 1934. –Ч. 5. – 7 січня. – С. 8.

23. Tell the Kremlin // *Балан Ярс*. Репортажі Рія Клайман з подорожі по Східній Україні і Кубані наприкінці літа 1932 р. / [Електронний ресурс]: Україна модерна: Міжнародний інтелектуальний часопис. – Режим доступу: http://uamoderna.com/shafka-dok/balan-rhea-clyman-holodomor (дата звернення: 15.04.18). – Назва з екрана.

24. The Holodomor reader: a sourcebook on Famine of 1932–1933 in Ukraine / Edited by Bohdan Klid and Alexander J. Motyl. – Edmonton: Canadian Institute of Ukrainian Studies Press, 2012. – 386 pp.

25. Центральний державний історичний архів України у м. Львові (ЦДІАЛ України). – Ф. 359. – Оп .1. – Спр. 442. – Арк. 1.

26. *Crowl J.* Angels in Stalin's paradise: Western Reporters in Soviet Rassia, 1917 to 1937, a case Study of Louis Fisher and Walter Duranty. – Washington: University Press of America, 1982. – 224 p.

27. Чорна тінь голодомору 1932–1933 років над Тернопіллям: Книга пам'яті / Вступ. ст.; упоряд.: Б. Лановик, М. Лазарович, Р. Матейко. – Тернопіль: Джура, 2003. – 292 с.

28. *Hencke A.* Erinnerungen als Deutscher Konsul in Kiew in der Jahren 1933–1936: mit einer Vorbemerkung von Georg Stadtmuller. – Munchen: Ukrainische Freie Universitat, 1979. – 72 s.

29. Упокорення голодом. Збірник документів / Упоряд. Муха М.; [упоряд., передм., комент., покажчик М. Мухіної]; Акад. наук України, Ін-т укр. археографії. – Київ: [б. в.], 1993. – 312 с. - ISBN 5-7702-0534-2.

REFERENCES

1. *Applebaum A.* Red Famine: Stalins War on Ukraine. – New York: Allen Lane an imprint of Penguin books, 2017. – 482 p.

2. Archives centrales de la Internationale Croix-Rouge (ASISR B CR). – Doc. 203.

3. *Balan Ya.* Reportazhi Riia Klaiman z podorozhi po Skhidnii Ukraini i Kubani naprykintsi lita 1932 r. / [Elektronnyi resurs]: Ukraina moderna: Mizhnarodnyi intelektualnyi chasopys. – Rezhym dostupu: http://uamoderna.com/shafka-dok/balan-rhea-clyman-holodomor (data zvernennia: 15.04.18). – Nazva z ekrana.

4. Holodomor 1932–33 rr. // Uporiad. N. Dziubenko-Meis. – Kyiv: Mizhnarodnyi Fond "Ukraina 3000", 2003. – 48 s.

5. *Zhuk A.* Riatunkova aktsiia dlia Velykoi Ukrainy. – Lviv: Nakladom ukr. hromad. kom. riatunku Ukrainy, 1933. – 80 s.

6. *Zhukovskyi A.* Tohochasna frankomovna presa pro holod na Ukraini 1932–1933 // Suchasnist (Miunkhen). – 1983. – Ch. 10. – S. 43–48.

7. *Kliuvak V., Kutsynda V.* Holhofa ukrainskoho narodu (Do 70-richchia Holodomoru v Ukraini 1932–33 rokiv za materialamy Derzhavnoho arkhivu Lvivskoi oblasti). – Lviv, 2003. – 22 s.

8. *Kliuvak V., Kutsynda V.* Holhofa ukrainskoho narodu: Do 75-yi richnytsi Holodomoru v Ukraini 1932–1933 rokiv. Za materialamy Derzhavnoho arkhivu Lvivskoi oblasti. Zbirnyk dokumentiv. Vydannia druhe, dopovnene – Lviv, 2008. – 264 s.

9. *Kozytskyi A.* Henotsyd ta polityka masovoho vynyshchennia tsyvilnoho naselennia u XX st. (prychyny, osoblyvosti, naslidky): Navch. posib. dlia studentiv vyshchykh navchalnykh zakladiv. – Lviv: Litopys, 2012. – 608 s.

10. *Konkvest R.* Zhnyva skorboty: radianska kolektyvizatsiia i Holodomor. – Kyiv: Lybid, 1993. – 383 s. - ISBN 5-325-00461-1.

11. Kraina nuzhdy i holodivky… Lyst z Sovitskoi Ukrainy // Dilo. – 1933. – 5 travnia.

12. *Lazarovych M.,* Nykolyn M. Ne pohasne bil holodomoru. – Ternopil: Novyi kolir, 2007. – 224 s.

13. Nova zoria. – 1933 – 18 travnia.

14. Nova zoria. – 1932. – 16 chervnia.

15. Nova zoria. – 1933 – 20 lypnia.

16. Nova zoria. – 1933 – 13 serpnia.

17. *Onyshko L.* Reaktsiia Zakhidnoi Ukrainy na Holodomor // Ukrainskyi vyzvolnyi rukh. – Lviv: Instytut ukrainoznavstva im. I. Krypiakevycha NAN Ukrainy, Tsentr doslidzhennia vyzvolnoho rukhu, 2011. – S. 278–289.

18. *Papuha Ya.* Zakhidna Ukraina i Holodomor 1932–1933 rokiv: moralno-politychna i materialna dopomoha postrazhdalym. – Lviv: Astroliabiia, 2008. – 248 s.

19. *Papuha Ya.* Stavlennia Zakhodu do Holodomoru 1932–1933 rokiv (za materialamy lvivskoi presy) //

Ukraina-Polshcha: istorychna spadshchyna i suspilna svidomist / Natsionalna akademiia nauk Ukrainy, Instytut ukrainoznavstva im. I. Krypiakevycha. – Lviv, 2010–2011. – Vyp. 3–4. – S. 56–85.

20. Posolstvo SShA v Paryzhi, "Dopovidna zapyska pro zauvazhennia mistera Voltera Diuranti", 8 hrudnia 1933 r., s. 2 // Velykyi holod v Ukraini 1932–1933. U IV tomakh. Zvit Konhresovo-prezydentskoi Komisii SShA z doslidzhennia Velykoho holodu 1932–1933 rr. v Ukraini / Uporiad. Dzheims Meis. – Kyiv: VD "Kyievo-Mohylianska akademiia", 2008. – S. 223.

21. *Rudnytska M.* Borotba za pravdu pro velykyi holod // Milena Rudnytska: statti, lysty, dokumenty / Uporiad. Diadiuk M. – Lviv, 1998. – S. 380–433.

22. *Rudnytska M.* Aktsiia riatunku holodnoi Ukrainy na mizhnarodnomu tereni // Dilo. – 1934. –Ch. 5. – 7 sichnia. – S. 8.

23. Tell the Kremlin // Balan Yars. Reportazhi Riia Klaiman z podorozhi po Skhidnii Ukraini i Kubani naprykintsi lita 1932 r. / [Elektronnyi resurs]: Ukraina moderna: Mizhnarodnyi intelektualnyi chasopys. – Rezhym dostupu: http://uamoderna.com/shafka-dok/balan-rhea-clyman-holodomor (data zvernennia: 15.04.18). – Nazva z ekrana.

24. The Holodomor reader: a sourcebook on Famine of 1932–1933 in Ukraine / Edited by Bohdan Klid and Alexander J. Motyl. – Edmonton: Canadian Institute of Ukrainian Studies Press, 2012. – 386 pp.

25. Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy u m. Lvovi (TsDIAL Ukrainy). – F. 359. – Op .1. – Spr. 442. – Ark. 1.

26. *Crowl J.* Angels in Stalins paradise: Western Reporters in Soviet Rassia, 1917 to 1937, a case Study of Louis Fisher and Walter Duranty. – Washington: University Press of America, 1982. – 224 r.

27. Chorna tin holodomoru 1932–1933 rokiv nad Ternopilliam: Knyha pamiati / Vstup. st.; uporiad.: B. Lanovyk, M. Lazarovych, R. Mateiko. – Ternopil: Dzhura, 2003. – 292 s.

28. *Hencke A.* Erinnerungen als Deutscher Konsul in Kiew in der Jahren 1933–1936: mit einer Vorbemerkung von Georg Stadtmuller. – Munchen: Ukrainische Freie Universitat, 1979. – 72 s.

29. Upokorennia holodom. Zbirnyk dokumentiv / Uporiad. Mukha M.; [uporiad., peredm., koment., pokazhchyk M. Mukhinoi]; Akad. nauk Ukrainy, In-t ukr. arkheohrafii. – Kyiv: [b. v.], 1993. – 312 s. - ISBN 5-7702-0534-2.